

Contribución á carta arqueolóxica da Península do Barbanza: dezasete petroglifos e unha mámoa -inéditos- do Concello de Porto do Son (A Coruña)

JORGE GUITIÁN CASTROMIL*
XOÁN GUITIÁN RIVERA**

Sumario

Este traballo recolle a descrición de 17 petroglifos e unha mámoa, todos eles inéditos, situados no territorio de Porto do Son (A Coruña), un dos concellos máis ricos de Galicia en patrimonio arqueolóxico.

Abstract:

This paper introduces 17 new rock engravings and a megalithic monument from Porto do Son (A Coruña, northwestern Spain), whose archaeological heritage is one of the most important in Galicia.

INTRODUCCIÓN

O presente traballo pretende dar a coñecer unha parte ata agora inédita do riquísimo patrimonio arqueolóxico do Concello de Porto do Son. Os autores non somos arqueólogos nin especialistas no estudo da prehistoria e, xa que logo, non imos entrar en interpretacións ou análises complexas dos elementos de interese arqueolóxico ós que se refire o noso traballo. Limitarémonos a sinalar a súa existencia, indicar a súa situación e intentar a súa descrición axudándonos con fotografías e debuxos. En relación cos debuxos cómpre dicir que se trata de simples ilustracións orientativas e non de representacións gráficas exactas.

A publicación deste traballo ten un dobre obxectivo. Por unha parte, facilitar ós investigadores e especialistas datos inéditos sobre o pasado remoto de Porto do Son e, en xeral, da península do Barbanza. Pero ten tamén unha segunda intención. Coa divulgación da existencia destes elementos arqueolóxicos queremos animar ós responsables municipais de Porto do Son a continuar o labor xa iniciado de coidado, difusión e posta en valor da sorprendente riqueza arqueolóxica do territorio municipal, coa certeza de que ese haberá de ser un labor cultural e socialmente rendible.

A indicación do acceso ós lugares nos que se atopan os petroglifos non é, en algúns casos, doada por tratarse de zonas de relevo complexo no que se desenvolve unha enguedellada rede de camiños e carreiros. A fin de facilitar a súa localización organizamos os petroglifos en tres grupos. O segundo e o terceiro destes grupos preséntanse en forma de roteiros, o que facilita a descrición do acceso a cada petroglifo mediante instrucións a partir do petroglifo anterior, simplificando considerablemente as indicacións.

*Jorge Guitián Castromil (Vigo) é Licenciado en Historia da Arte pola Universidade de Santiago. É autor de diversos traballos sobre arte de Galicia. Na actualidade prepara o seu doctoramento sobre a arquitectura e o urbanismo galegos do Renacemento e o barroco.

**Xoán Guitián Rivera (Santiago) é Licenciado en Historia da Arte pola Universidade de Santiago, onde tamén cursou estudos de Historia. É autor dun libro e de diversos traballos sobre arte de Galicia. Na actualidade é funcionario da Universidade de Santiago.

GRUPO 1: BAROÑA

1.1: Petroglifo de A Gurita II

Parroquia: Baroña

Lugar: Monte da Gurita

Mapa: Folla 119-IV (1:25.000) Porto do Son

Coordenadas: 42° 42' 9" N - 9° 00' 39" W (aprox.)¹

Altitude: 155 m.

Acceso: Desde o petroglifo do Monte da Gurita², a uns 250 m. do petroglifo do Outeiro da Pedra Bicuda³, dirixímonos cara ó Oeste camiñando pola mesma ladeira sen perder altura. A uns 50 metros atopamos unha rocha plana na que se atopa o petroglifo.

Descrición: O único motivo visible neste petroglifo é unha combinación circular de catro círculos concéntricos e coviña ou coviñas centrais. Unha parte do gravado perdeuse pola forte erosión. (Foto 1)

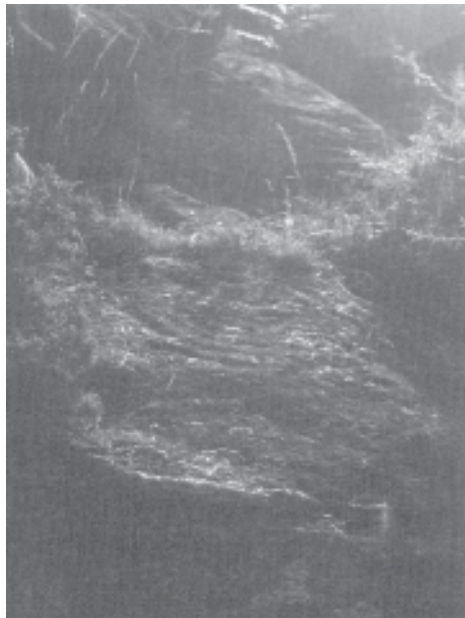

Foto 1.- Petroglifo da Gurita II

1.2: Petroglifo de Fontandurín

Parroquia: Baroña

Lugar: Monte de Fontandurín

Folla do mapa: 119-IV (1: 25.000) Porto do Son

Coordenadas: 42° 42' 09" N – 9° 00' 18" W (aprox.)

Altitude: 175 m.

Acceso: Partimos da igrexa de Baroña e collemos a estrada que por tras da escola vai ás instalacións dun taller de transformación de granito. Desde o taller seguimos a estrada en dirección a Montemuíño ata que remata a subida e a estrada atravesamos unha chaira. Na metade da recta, onde existen unhas grandes laxes de granito á beira da estrada, tomamos o camiño

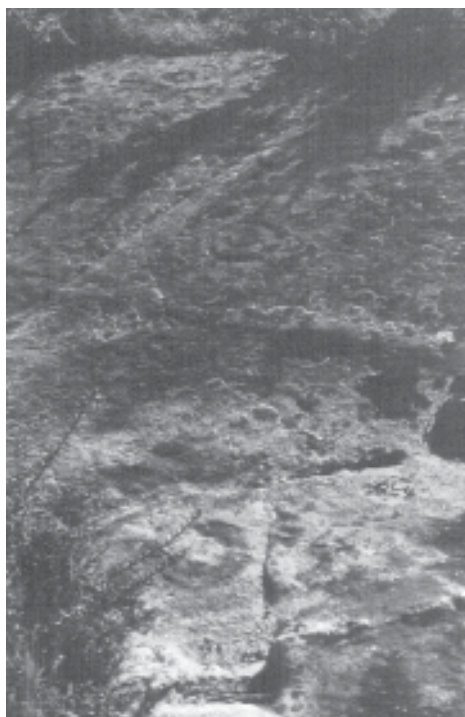

Foto 2.- Petroglifo de Fontandurín.

¹ Tódalas coordenadas e altitudes son aproximadas e foron tomadas do Mapa Topográfico Nacional. Edición de 1991.

² MARIÑO DEL RIO (2000). Pax.38-39.

³ Citado en GUITIÁN CASTROMIL, J. e GUITIÁN RIVERA, X. (1999) como Petroglifo de Baroña.

que baixa en dirección NW. A uns 300 metros atopamos a rocha plana, que apenas sobresaia do chan do seu contorno, na que se atopan os gravados.

Descrición: Varios motivos circulares de pequenas dimensións espallados pola superficie da rocha, dos que dous son perfectamente identificables na actualidade. Hai unha combinación máis visible e completa, composta por dous círculos concéntricos, outra máis erosionada e diversos trazos curvos moi deteriorados pola erosión. Ningunha das combinacións supera os 15 cm. de diámetro. (Foto 2)

GRUPO 2: PEDRAFURADA-CORZO

2.1: Petroglifo de Pedrafurada

Parroquia: Caamaño

Lugar: Pedrafurada

Mapa: Folla 151-I (1: 25.000) Bretal

Coordenadas: 42° 39' 55" N - 9° 01' 43" W (aprox.)

Altitude: 90 m.

Acceso: Partimos da Capela da Virxe de Pedrafurada no punto quilométrico 54'300 da estrada C-550. Tomamos o camiño por tras da capela e subimos ós depósitos da auga que se atopan por riba das casas da aldea. Desde os depósitos seguimos o camiño de carro que sube cara ó monte. O petroglifo atópase nunha rocha plana situada no medio do camiño, aproximadamente a uns 150 metros dos depósitos, na zona na que o camiño discorre paralelo a un muro.

Descrición: Trátase da representación incompleta dun cérvido. O corpo aparece configurado por dous trazos, un modelo ben coñecido e que se vai repetir en tódalas representacións de animais que imos comentar. O primeiro trazo perfila a pata dianteira anterior, o colo, a cabeza e a curva cérvico-dorsal. Se a representación estivera completa, esta liña continuaría pola parte traseira do corpo para rematar coa pata traseira posterior. O segundo trazo perfila a pata dianteira posterior e o ventre do animal. A erosión borrou a continuación desta liña, que remataría configurando a pata traseira anterior.

As principais medidas da figura son as seguintes:

-Altura máxima (Pata dianteira-cabeza): 72 centímetros

-Anchura do corpo (lombo-ventre): 30 centímetros

-Lonxitude total (cabeza-parte posterior): 100 cm.

A representación presenta tamén un único corno visible de considerables dimensións. O outro corno e posibles ramificacións non se aprecian con claridade (Fig.1). Na mesma rocha pódense apreciar outros trazos moi erosionados.

Malia tratarse dunha representación incompleta, a súa semellanza con modelos coñecidos existentes na mesma comarca fai doada a reconstrucción hipotética das partes do gravado perdidas pola erosión e permite calcular que a figura completa acadaría unhas medidas aproximadas de 100 x 100 centímetros.

O petroglifo que comentamos contén unha representación de cérvido de dimensións pouco habituais e ten a particularidade de atoparse nunha rocha plana situada no medio do camiño, localización pouco frecuente nos petroglifos que coñecemos. Esta mesma localización pode se-la causa do alto grao de erosión que presenta.

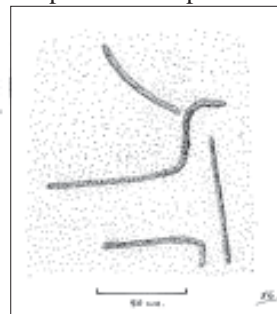

Foto 1.- Petroglifo de Pedrafurada.

2.2: Petroglifo de Monte do Curro I

Parroquia: Caamaño

Lugar: Légoa Seca

Mapa: 119-3 (1: 25.000) Tarrío

Coordenadas: 42° 39' 58" N – 9° 01' 37" W (aprox.)

Altitude: 120 m.

Acceso: Desde o Petroglifo de Pedrafurada seguimos subindo polo camiño en dirección N. outros 200 metros paralelamente ó muro de pedras. Ó remata-la subida, onde o muro cambia de dirección, cambiamos tamén nós seguindo un carreiro que se dirixe ó Leste, cara ós cumios rochosos que pechan o pequeno val. Pasamos preto dunhas rochas planas de bó tamaño próximas ó muro, nas que podemos ollar con certa dificultade o gravado.

Descrición: Só é visible un motivo circular de pequenas dimensións (13 centímetros de diámetro) con coviña central. O trazo do gravado é grosso. O estado de conservación do petroglifo é moi malo e só se fai visible con iluminación axeitada de luz rasante.

2.3: Petroglifo de Monte do Curro II

Parroquia: Caamaño

Lugar: Légoa Seca

Mapa: 119-III (1:25.000) Tarrío

Coordenadas: 42° 40' 00" N – 9° 01' 34" W (aprox.)

Altitude: 140 m.

Acceso: Continuamos a subida cara ó Leste en dirección ó cumio máis próximo, presidido por unha gran rocha granítica disposta verticalmente. Ó pé desta rocha, nunhas laxes planas inclinadas cara o Oeste, atopamos o petroglifo.

Descrición: A rocha aparece gravada en boa parte da súa superficie con trazos moi erosionados. No conxunto pódense identificar dúas figuras de animais e unha importante cantidade de outros trazos que orixinalmente formarían parte, moi probablemente, de representacións de animais hoxe irrecoñecibles.

A figura principal é unha representación moi estilizada de cervo macho de 49 centímetros de ancho por 25 centímetros de alto, altura á que habería que engadir a dos cornos. A figura presenta atributos sexuais masculinos claramente identificables.

A segunda representación de cervo contida nesta estación é a imaxe incompleta dun cérvido ou cáprido de 37 x 21 centímetros. A figura perdeu algúns trazos da cabeza e patas e presenta un único corno. Non presenta atributos sexuais recoñecibles.

Existen neste petroglifo outras dúas figuras moi incompletas que podemos identificar como partes de senllas representacións animais. Para o resto dos trazos, un total de seis, é imposible un intento de identificación. O estado de conservación deste grupo é moi malo (Foto 3).

2.4: Petroglifo de Légoa Seca I

Parroquia: Caamaño

Mapa: Folla 151-1 (1:25.000) Bretal

Coordenadas: 42° 39' 55" N – 9° 01' 21" W (aprox.)

Altitude: 180 m.

Acceso: Desde o petroglifo de Monte do Curro II volvemos ó petroglifo 2.2. Seguimos o carreiro que pasa polo Sur do cumio rochoso no que se atopa o petroglifo precedente e

camiñamos baixando en dirección Leste ó val posterior. Alí tomamos o camiño de carro que ven de Queiruga e o seguimos cara ó Sur uns 20 metros. Aquí fixaremos o punto A do noso roteiro. Desde este punto tomamos un desvío que sube pola ladeira do monte en dirección S-L. Logo de 200 metros chegamos preto dunha gran pedra negra de granito situada en posición inclinada na ladeira da montaña. Nesta pedra atópase o petroglifo.

Descrición: O conxunto está formado por alomenos catro figuras incompletas de animais, posiblemente cérvidos, e outros trazos de difícil identificación. O tipo de representación dos animais é semellante ás que vimos describindo ata agora. A figura situada máis á dereita corresponde a un dos animais parcialmente desaparecidos. Tendo en conta que os trazos parciais que hoxe se conservan miden 60 centímetros, podemos imaxinar que a figura completa sería a dun cérvido de dimensións considerables. O estado de conservación deste petroglifo é moi malo e os gravados só son visibles con luz rasante.

2.5: Petroglifo de Légoa Seca II

Parroquia: Caamaño

Mapa: Folla 151-I (1:25.000) Bretal

Coordenadas: 42° 39' 55" N – 9° 01' 19" W
(aprox)

Altitude: 190 m.

Acceso: Desde o petroglifo de Légoa Seca I subimos uns 30 metros pola ladeira do monte, desviándonos lixeiramente á dereita, ata atopar outra rocha escura e plana de menores dimensións inclinada cara ó Oeste. Nesta rocha atópase o petroglifo.

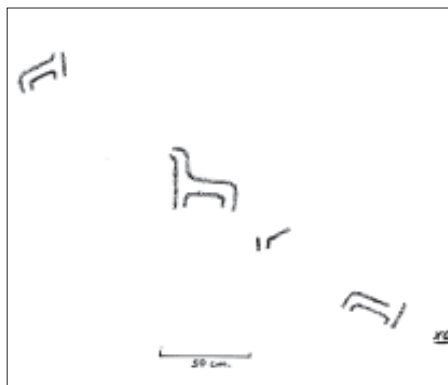

Fig. 2.- Petroglifo de Légoa Seca II.

Foto 3.- Petroglifo de Monte do Curro II.

Descrición: Conxunto formado por tres representacións de animais, presumiblemente cérvidos. En dúas delas, incompletas, non é visible a cabeza do animal. A figura central é a mellor conservada. Na mesma rocha hay outros trazos que poderían formar parte de outro animal hoxe irrecoñecible (Fig. 2).

As medidas da figura principal son 37 x 36 centímetros mentras as outras dúas figuras non superan os 30 centímetros no seu eixe lonxitudinal. O estilo das representacións correspóndese novamente co das figuras de cérvidos configuradas por dous trazos.

2.6: Petroglifo do Rego de Corzo I

Parroquia: Caamaño

Lugar: Corzo

Mapa: Folla 151-1 (1:25.000) Bretal

Coordenadas: 42° 39' 49" N – 9° 01' 25" W (aprox)

Altitude: 140 m.

Acceso: Desde Légoa Seca I e II baixamos ó camiño para situarnos no punto A. Seguimos desde alí o camiño en dirección Sur e cruzamos un primeiro regato. O camiño vai trazando curvas entre os penedos e logo semella desaparecer converténdose nun carreiro estreito. Camiñamos a carón dun muro ata que o camiño comeza a baixar en dirección S. cara ó fondo do pequeno val polo que pasa outro regato. Uns vinte metros máis adiante, preto do regato, atopamos a estación nun grupo de rochas planas de grandes dimensións.

Descrición: O petroglifo do rego de Corzo I non presenta motivos figurados e pertence, xa que logo, a un tipo diferente dos que vimos analizando ata agora. Ocupa un conxunto de rochas de características diversas que imos describir separadamente.

Rocha A: Trátase dunha rocha granítica avultada situada á esquerda do grupo. Presenta un motivo circular formado por tres círculos concéntricos. O conxunto ten un diámetro de 58 centímetros e ten a particularidade de estar gravado arredor do avultamento da rocha, aproveitando a súa convexidade. (Foto 4)

Rocha B: Rocha de forma aproximadamente triangular. Na súa superficie aparecen tres motivos circulares. Un deles está formado por dous círculos concéntricos e covaña central. Do círculo exterior parte unha liña recta. Preto deste grupo aparece un segundo motivo circular formado por dous círculos concéntricos con dous trazos radiais. A pouca distancia atopamos un terceiro motivo circular, máis erosionado. Do que foi sen dúbida outro motivo de círculos concéntricos só se

Foto 4.- Conxunto de petroglifos de Corzo I. En primeiro termo, gravado da rocha A. Ó fondo, grupo da rocha B.

conservan hoxe un círculo e parte de outro máis interior. Na mesma rocha atopamos un trazo recto sen aparente conexión cos motivos citados (Fig.3).

Rocha C: Rocha plana e inclinada de grandes dimensións. Presenta un conxunto moi complexo de gravados nos que é posible identificar dous motivos circulares con círculos concéntricos, liñas rectas e curvas e oito concavidades semiesféricas semellantes a coviñas.

O motivo circular da dereita, formado por tres círculos concéntricos e cazoleta central, ten un diámetro de 50 centímetros. O motivo circular da esquerda, situado a uns 60 centímetros do anterior, conserva visible o círculo máis exterior cun diámetro de 45 centímetros pero a parte central deste segundo motivo foi picada en época recente perdéndose nesta agresión ós círculos interiores.

De cada un destes motivos circulares parten liñas rectas e curvas de amplo radio que se entrelazan e ramifican formando unha complexa rede de trazos. Pola parte esquerda do conxunto discorre unha longa liña ondulada. Tódalas

liñas semellan confluir nun punto situado na parte superior do conxunto a 112 e 120 centímetros respectivamente dos dous motivos circulares citados. (Foto 5 e Fig.4).

Por riba deste punto atopamos, en aparente desorde, oito concavidades excavadas na rocha que non nos atrevemos a chamar “coviñas”. Para moitos especialistas, as coviñas non adoitan superar os 5 centímetros de diámetro, mentras as concavidades que aparecen na parte superior da rocha C teñen unhas medidas comprendidas entre 8 e 14 centímetros de diámetro. Por este motivo falamos de concavidades semellantes a coviñas.

O conxunto da rocha C presenta certas semellanzas con motivos existentes no “Couto do Castro” de Valongo, Cepeda (Pazos de Borbén), representado na Tab.XLIX do “*Corpus Petroglyphorum Gallaeciae*” de SOBRINO BUHIGAS⁴.

Rocha D: A rocha que sinalamos coa letra D é a máis erosionada. Presenta numerosos trazos por toda a súa superficie pero o alto grao de erosión impide a identificación dos

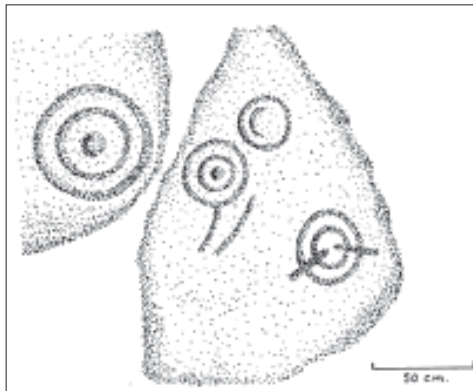

Fig. 3.- Representación conxunta dos gravados das rochas A e B do petroglifo de Corzo I.

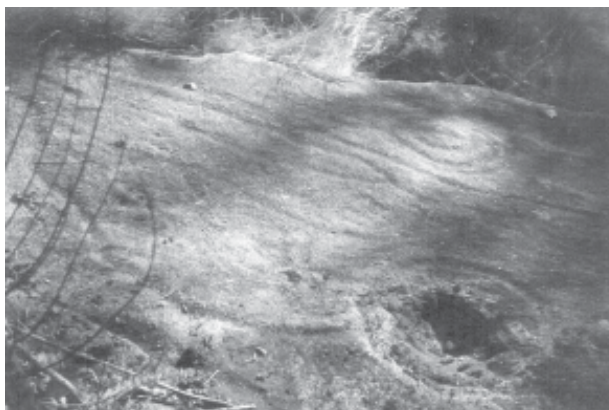

Foto 5.- Conxunto de petroglifos de Corzo I. Gravados da rocha C, entre os que se poden distinguir os motivos circulares, e os efectos da agresión.

4 SOBRINO BUHIGAS (1935).

motivos. Pode adiviñarse un motivo circular de aproximadamente 50 centímetros de diámetro con longo trazo radial e, á súa dereita, un grupo de liñas case rectas que superan o metro de lonxitude. Tamén son visibles unha serie de trazos illados. O conxunto ten unha fasquía semellante ó existente na rocha C.

Existen outras dúas rochas neste conxunto que presentan motivos insculturados, aínda que de menor relevancia. Nunha pequena laxe situada aproximadamente entre as rochas B e D aparece un único motivo circular moi erosionado. Para rematar, nunha última rocha situada a uns 7 metros ó norte deste conxunto aparece unha concavidade illada, do mesmo tipo que as comentadas na rocha C, de 8 cm. de diámetro.

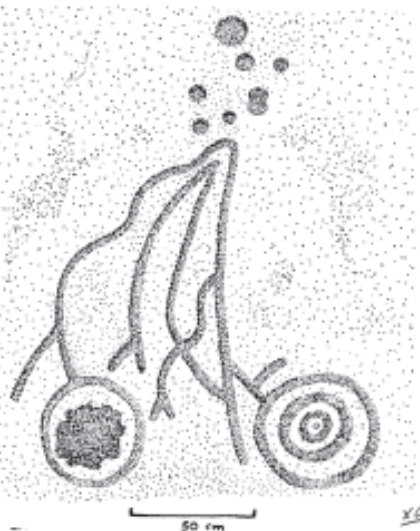

Fig. 4.- Representación gráfica do conxunto de gravados da rocha C da estación de Corzo I.

2.7: Petroglifo do Rego de Corzo II

Parroquia: Caamaño

Lugar: Corzo

Mapa: Folla 151-1 (1:25.000) Bretal

Coordenadas: 42° 39' 50" N; 9° 01' 29" W (aprox.)

Altitude: 145 m.

Acceso: Desde Rego de Corzo I volvemos uns 20 metros atrás. Preto de nós en dirección Oeste hai unha finca pechada por un muro de pedras. Entramos na finca e baixamos polo camiño aproximadamente 100 metros. Á nosa esquerda vaise afondando o pequeno val polo que transcorre o regato. Pronto chegamos preto dun penedo con grandes rochas. Na base da rocha que coroa este grupo está o petroglifo.

Descrición: Petroglifo de pequeno tamaño formado por un motivo circular simple con coviña central da que parte unha cruz. A figura lembra algunhas representacións de cruciformes recollidas por CUEVILLAS e BOUZA BREY⁵ na zona do Barbanza. O conxunto mide 29 centímetros e o diámetro do círculo é de 14 cm. (Foto 6). O tipo de suco, o escaso grao de erosión e a tipoloxía do motivo, permiten concluír que se trata dun petroglifo de época plenamente histórica, posiblemente un petroglifo de término relacionado coa propiedade da terra.

Foto 6.- Petroglifo de Corzo II.

⁵ LOPEZ CUEVILLAS, F. e BOUZA BREY, F.(1927).

2.8: Petroglifo do Outeiro de Campelos

Parroquia: Caamaño

Lugar: Outeiro de Campelos-Corzo

Mapa: Folla 151-1 (1:25.000) Bretal

Coordenadas: 42° 39' 44" N; 9° 01' 25" W (aprox.)

Altitude: 155 m.

Acceso: Volvemos ó petroglifo 2.6 e desde alí tomamos a dirección SW cruzando o pequeno regato ata o camiño de carro. Seguimos subindo uns 200 metros ata atopar á nosa dereita un penedo no que están os gravados.

Descrición: Trátase do conxunto mellor conservado e máis espectacular de tódolos presentados neste traballo. Os motivos aparecen distribuídos en dúas rochas, unha vertical e a outra horizontal.

Na rocha vertical, de maiores dimensións, atopamos representado un grupo de tres cérvidos que semellan avanzar cara á dereita do espectador. Os animais aparecen ordeados de maior a menor segundo a suposta dirección da marcha. O primeiro ten unha altura de 104 centímetros entre os extremos dos cornos e os das patas dianteiras. A cornamenta ramificada presenta catro puntas secundarias nun corno e dúas no outro, todas elas dirixidas cara ó interior. Este cérvido represéntase dotado de atributos sexuais masculinos.

O segundo cérvido, que é o mellor conservado, ten unhas dimensións de 84 x 57 centímetros, presenta atributos sexuais masculinos e unha extraordinaria cornamenta ramificada con seis puntas secundarias nun corno e cinco no outro, sempre dirixidas cara ó interior.

O cérvido menor, con medidas de 38 x 40 centímetros, ten cornos sen ramificar e non presenta atributos sexuais recoñecibles. (Fig.5)

Na rocha horizontal, situada ó pé da anterior, atópase un interesante conxunto

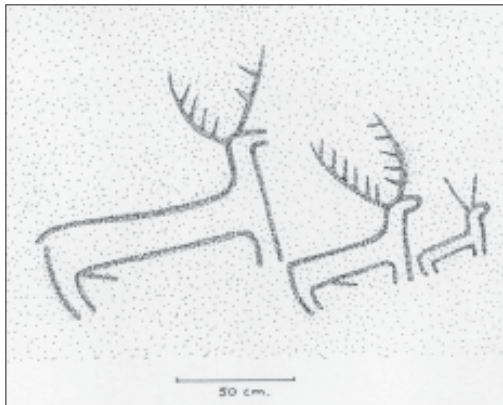

Fig. 5.- Cérvidos da rocha vertical do Outeiro de Campelos.

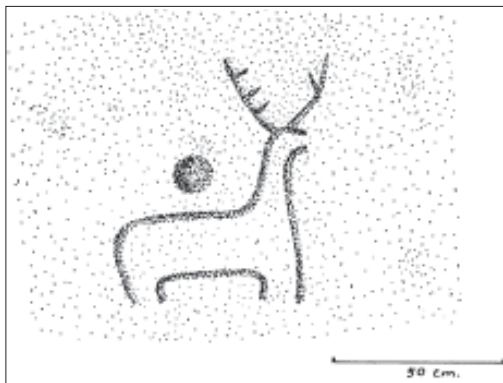

Fig. 6.- Representación de cérvido con coviña no Outeiro de Campelos.

Foto 7.- Petroglifo do Outeiro de Campelos. Á esquerda, cérvidos gravados na rocha vertical. Na parte inferior dereita, cérvido con coviña.

formado por unha representación de cérvido e coviña. O cérvido ten unhas dimensións de 54 x 48 centímetros con cornamenta ramificada de tres puntas secundarias nun corno e unha no outro, orientadas todas elas cara ó interior. Sobre o lombo deste cérvido e a unha distancia de 4 centímetros hai unha concavidade a xeito de coviña de 7 centímetros de diámetro. Este representación atópase en aceptable estado de conservación. E pode relacionarse cos exemplos presentados por MONTEAGUDO, que os interpreta como relacións entre animais e círculo solar.⁶ Nesta mesma rocha horizontal hai outros gravados de imposible identificación polo alto grao de erosión (Foto 7 e Fig. 6).

2.9: Petroglifo de Campo Grande

Parroquia: Caamaño

Lugar: Campo Grande

Mapa: Folla 151-II (1:25.000) Pobra do Caramiñal

Coordenadas: 42° 39' 44" N; 9° 01' 15" W (aprox.)

Altitude: 175 m.

Acceso: Partimos do petroglifo do Outeiro de Campelos e camiñamos 15 metros en dirección Sur ata atopar un camiño de carro que sube das aldeas situadas ó pé do monte. Tomamos cara á esquerda subindo por este camiño no que son visibles as fondas rodeiras deixadas polo paso dos carros. Seguimos subindo 250 metros ata entrar nunha valgada entre piñeiros cercada por un muro de pedras. Camiñamos paralelos ó muro que hai a uns 15 metros á nosa esquerda. Do outro lado do muro, nunha rocha granítica escura e case vertical situada na parte baixa dos penedos, está o petroglifo.

Foto 8.- Petroglifo de Campo Grande. Poden comprobarse as grandes dimensións da cérvido principal por comparación co tamaño dos pés visibles na parte superior.

⁶ Vid. MONTEAGUDO (1996) Pags.48-49 e Fig.69.

Descrición: O petroglifo ocupa, como dicíamos, unha parede case vertical na parte baixa do penedo e está composto por tres representacións de animais de diferentes tamaños.

A figura principal é a representación dun gran cérvido macho dotado de cornamenta ramificada. A representación pertence, como as anteriores, ó tipo de representacións de dous trazos pero presenta a particularidade de que o gravador aproveitou unha diaclasa vertical existente na rocha para representar a parte traseira do corpo e a pata traseira posterior do animal. A figura complétase con dous grandes cornos ramificados. As puntas secundarias, tres nun corno e catro no outro, aparecen dispostas cara ó interior, como ocorre en tódalas representacións de cérvidos con cornamenta presentados neste traballo.

As dimensións deste gran cérvido poden cualificarse de extraordinarias, cando menos no seu contexto máis inmediato. A figura mide 135 centímetros de alto desde a base da pata dianteira ata o extremo superior da cornamenta e outro tanto de largo o que a converte na representación de cérvido máis grande coñecida ata agora na península do Barbanza e probablemente na provincia da Coruña.

Á esquerda deste gran cérvido atopamos unha figura menor que semella ser a representación dunha femia. Ten unhas medidas de 30 x 43 centímetros. Máis abaixo hai outra figura de animal incompleta cunhas dimensións de 19 x 25 centímetros (Foto 8).

O conxunto, que podería representar un “grupo familiar” composto por macho, femia e cría, presenta unha importante desproporción entre as figuras de acordo coa xerarquización segundo a cal o macho ocupa o lugar principal e se representa en maior tamaño.

2.10: Pedra das cruces de Campo Grande

Parroquia: Caamaño

Lugar: Rocío - Campo Grande

Mapa: Folla 151-II (1:25.000) Pobra do Caramiñal

Coordenadas: 42° 39' 40" N; 9° 01' 15" W (aprox.)

Altitude: 210 m.

Acceso: Desde o petroglifo de Campo Grande continuamos subindo polo camiño ata pasar o muro de pedras. Xa fora da propiedade cercada, camiñamos uns 300 metros por un carreiro estreito en dirección Oeste. Nunha pequena chaira sen vexetación atopamos a gran pedra horizontal na que está o petroglifo.

Descrición: Os motivos, unha coviña e sete cruciformes, distribúense en aparente desorde pola superficie da rocha plana de preto de 8 metros de largo. Dúas das cruces aparecen xuntas formando un único motivo. As demais presentan diferentes orientacións e tamaños.

O conxunto aparece moi degradado pola erosión. A pedra que lle serve de base presenta unha lixeira tendencia á concavidade e nela acumúlanse auga e terra nos meses do inverno, o que contribúe a desagregación dos materiais que forman a rocha granítica.

2.11: Petroglifo de Feáns I

Parroquia: Caamaño

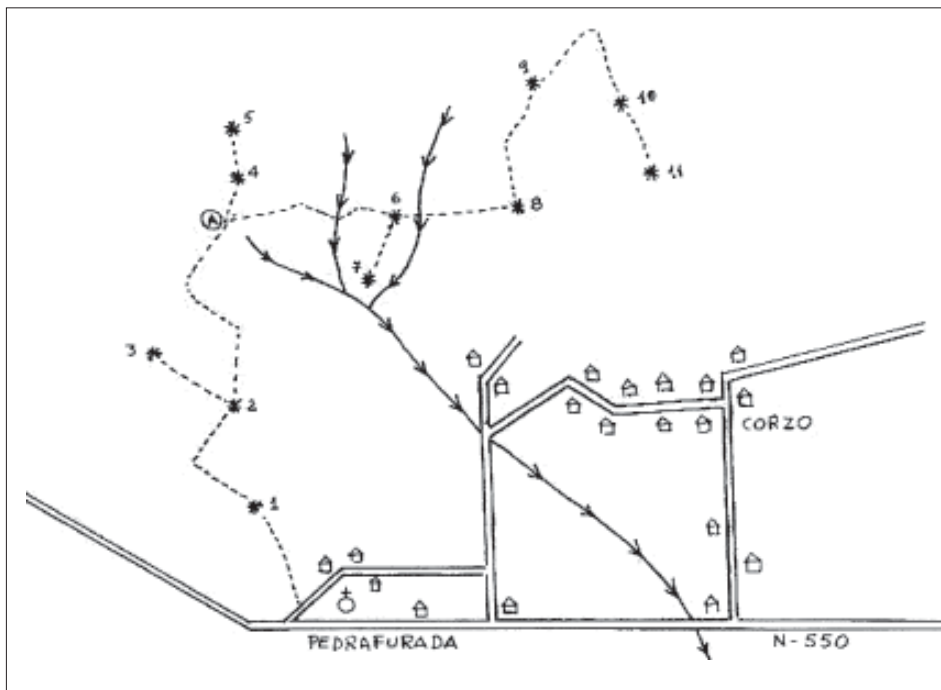
Lugar: Rocío - Feáns

Mapa: Folla 151-II (1:25.000) Pobra do Caramiñal

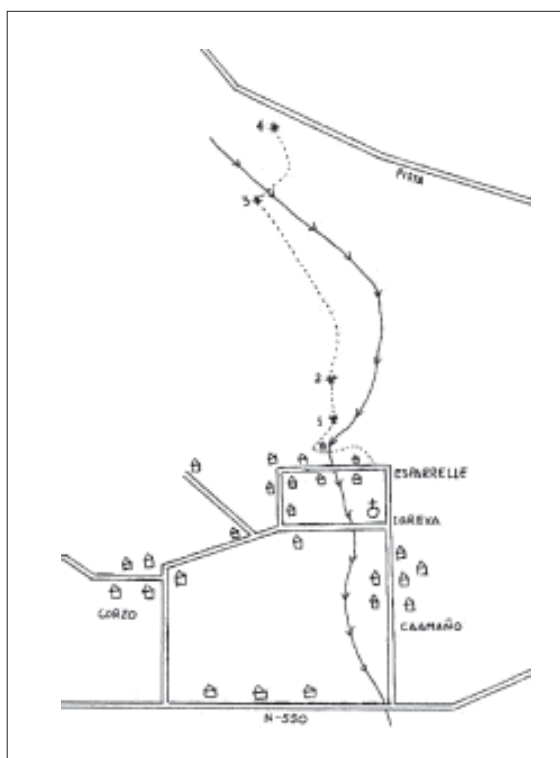
Coordenadas: 42° 39' 39" N - 9° 01' 24" W (aprox.)

Altitude: 185 m.

Acceso: Desde a Pedra das Cruces seguimos o camiño en dirección Oeste cara á

Roteiro dos petroglifos do grupo 2
(Corzo-Rocío).

Roteiro dos petroglifos do grupo 3
(Esparrelle).

ladeira de forte pendente que cae sobre o lugar de Rocío. O petroglifo atópase nunha enorme laxe granítica situada na parte alta da ladeira.

Descrición: Neste conxunto son visibles tres representacións de animais de pequeno tamaño, entre os 20 e os 30 centímetros. As representacións pertencen –como tódalas anteriores- ó grupo dos cérvidos de dous trazos. Esta estación presenta moita semellanza coa de Légoa Seca I. Os gravados aparecen moi erosionados e cubertos en parte por musgo e liques, o que dificulta a súa observación.

GRUPO 3: ESPARRELLE

3.1: Petroglifo da Casa das Abellas

Parroquia: Caamaño

Lugar: Esparrelle

Mapa: Folla 151-II (1:25.000) Pobra do Caramiñal

Coordenadas: 42° 39' 21" N; 9° 01' 09" W (aprox.)

Altitude: 100m.

Acceso: O acceso realízase a partir da entrada do lugar de Esparrelle desde a igrexa de Caamaño. Alí collemos un camiño á dereita que se interna no monte por tras da primeira casa do lugar. No alto tomamos un camiño de carro que baixa en dirección Norte e camiñamos por el ata unha ponte e unha casa de pedra, coñecida como a Casa das Abellas. Continuamos polo camiño que vai paralelo ó muro por tras da casa ata atopar, á esquerda do camiño, unha laxe inclinada de boas dimensións na que aparecen insculturados os motivos.

Descrición: Os gravados aparecen espallados pola superficie de dúas rochas contiguas. Na de maior tamaño (uns 8 metros de largo) atopamos 14 coviñas sen orde aparente, un semicírculo con coviña, un cruciforme e un motivo formado por círculo e cruz. Este motivo é semellante ó que presentamos no petroglifo de Corzo IV pero de menores dimensións.

Sobre a superficie da rocha foron introducidos, seguramente en época máis recente, outros motivos como caracteres alfabéticos e pequenos ocos semellantes a coviñas.

Na rocha menor, situada á dereita, pódense apreciar tres coviñas e un cruciforme moi erosionado.

O Petroglifo da Casa das Abellas atópase, en xeral, en moi mal estado de conservación, aínda que os motivos que consideramos máis recentes presentan sucros claramente definidos.

3.2: Campo das Cruces de Esparrelle⁷

Parroquia: Caamaño

Lugar: Esparrelle

Mapa: Folla 151-II (1:25.000) Pobra do Caramiñal

Coordenadas: 42° 39' 24" N; 9° 00' 58" W (aprox.)

Altitude: 110-120 m.

Acceso: Desde o petroglifo da Casa das Abellas camiñamos uns 250 metros en dirección NL. Os gravados aparecen en diversas rochas graníticas situadas na parte baixa dun pequeno val.

⁷ Incluímos baixo este epígrafe unha serie de rochas, moi próximas entre si, que presentan motivos semellantes.

Descrición: Trátase, máis que dun petroglifo, dun numeroso conxunto de gravados cruciformes, alomenos unha ducia, de moi diversas características que aparecen espallados nunha extensa área.

O grupo principal está formado por tres grandes cruces gravadas nunha laxe inclinada. As dimensións das cruces, ordeadas desde a parte superior da rocha, son as seguintes:

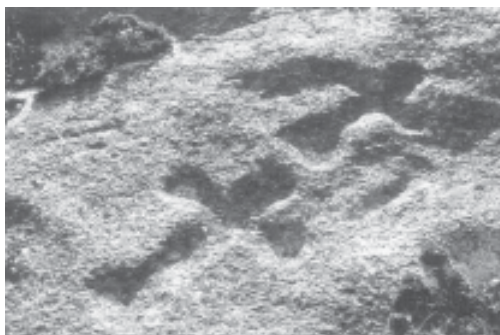

Foto 9.- Vista parcial do grupo principal do conxunto do Campo das Cruces de Esparrelle. Na foto pódese apreciar a profundidade do gravado. Á esquerda, cruz potenziada incompleta.

	Trazo vertical	Trazo horizontal
Cruz A	40 cm	28 cm
Cruz B	50 cm	35 cm
Cruz C	37 cm	28 cm

O extremo inferior dos trazos verticais das tres cruces presenta un ensanchamento en forma de pé ou base triangular. Trátase de gravados de gran potencia con sucos fondos que acadan, no caso da cruz B, os sete centímetros de ancho.

Este primeiro grupo complétase con outras seis cruces menores entre as que cómpre destacar unha cruz potenziada incompleta situada á esquerda das cruces maiores. (Foto 9)

A uns 50 metros deste primeiro grupo en dirección NL atopamos outra rocha con dúas cruces. A primeira está formada por trazos perpendiculares de 30 e 26 centímetros, e a segunda de 25 e 20 centímetros. O gravado é nestas cruces de suco estreito e con bordes vivos e ásperos, o que lles confire un aspecto de menor antigüidade.

A aproximadamente 15 metros ó N deste segundo grupo de cruces, nunha rocha máis elevada, pódense apreciar con dificultade os restos moi erosionados de dous motivos circulares sinxelos de pequenas dimensións.

Uns 40 metros ó Leste podemos ollar, na parte máis baixa do val, unha laxe plana e horizontal a carón dun muro de pedras. Nela atopamos un único motivo cruciforme formado por trazos perpendiculares de 20 e 15 centímetros.

3.3: Petroglifo do Monte Espiñeiro I

Parroquia: Caamaño

Lugar: Esparrelle- Monte Espiñeiro

Mapa: Folla 151-II (1: 25.000) Pobra do Caramiñal

Coordenadas: 42° 39' 23" N - 9° 00' 48" W (aprox.)

Altitude: 160 m.

Acceso: Desde a zona do Campo das Cruces subimos pola beira do Rego do Cural de Baixo que baixa entre os montes Espiñeiro e Esperoi. A unha distancia aproximada de 500 metros chegamos, na cota dos 160 metros de altitude, a un camiño que baixa en dirección Sur. Na metade do camiño está a rocha na que se atopa o petroglifo. A súa localización non é doada debido á erosión dos motivos.

Descrición: Este petroglifo, formado por dez coviñas e un cruciforme, ten características moi semellantes ó da Casa das Abellas (3.1). O seu estado de conservación é moi malo debido á súa situación no medio do camiño.

3.4: Petroglifo do monte Espiñeiro II

Parroquia: Caamaño

Lugar: Esparrelle - Monte Espiñeiro

Mapa: Folla 151-II (1: 25.000) Pobra do Caramiñal

Coordenadas: 42° 39' 23" N - 9° 00' 48" W

Altitude: 220 m. aprox.

Acceso: Desde 3.3 subimos pola ladeira en dirección SL ata chegar a unha pista forestal. Camiñamos pola pista ata que uns 100 metros antes de chegar ó alto ollamos unha pequena valgada á nosa esquerda. No fondo desa valgada, nunhas laxes planas de granito, atópamos os gravados. Compre sinalar que nas proximidades deste conxunto se atopa o petroglifo de Esparrelle⁸.

Descrición: Os motivos insculturados aparecen en dúas rochas graníticas. Nunha delas, a de maiores dimensións, atopamos catro círculos simples con diámetros entre 14 e 9 centímetros. Xunto a eles hai dous cruciformes de brazos iguais. O maior está formado por trazos de 19 centímetros e o menor de 11.

A aproximadamente 4 metros en dirección N. atopamos outro motivo cruciforme con base poligonal. A figura ten unhas dimensións de 23 x 16 centímetros.

Cómpre sinalar que no mesmo grupo de rochas e a aproximadamente 20 metros de distancia en dirección Leste aparece insculturado un podomorfo aínda inédito. A súa existencia foinos comunicada por Manuel Mariño del Rio, autor de traballos de catalogación de petroglifos do Concello do Son⁹.

4.1: Mámoa da Lagoa

Parroquia: Caamaño

Lugar: Lagoa de San Isidro

Mapa: Folla 151-II (1: 25.000) Pobra do Caramiñal

Coordenadas: 42° 39' 30" N; 9° 00' 28" W (aprox.)

Altitude: 225 m.

Acceso: Desde a C-550 tómase preto de Xuño a estrada que sube a Cabrais. Logo de aproximadamente 4 quilómetros, nunha curva pronunciada, collemos o camiño que en dirección NW sube cara ó monte. Despois de camiñar uns 300 metros, nunha chaira á dereita do camiño, atopamos a lagoa e, ó SW dela, a mámoa.

Descrición:

A mámoa aparece situada á beira da lagoa, nun terreno plano poboado de fentos e toxos baixos. O túmulo mantén todo o seu perímetro sen alteracións. Na parte central do túmulo presenta cono de violación de grandes dimensións. O túmulo ten na actualidade as seguintes medidas:

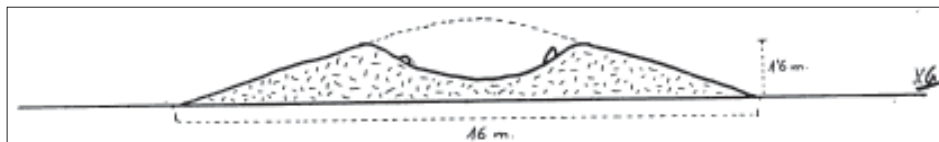

Fig. 7.- Representación gráfica da sección da Mámoa da Lagoa.

8 MARIÑO DEL RIO (2000), Páxs.48 e 49.

9 Ibidem.

Eixe N-S: 17 metros

Eixe E-W: 16 metros

Altura: 160 cms.

Restos de cámara: No interior do cono de violación, na súa zona oriental, é visible o extremo superior dunha gran pedra granítica chantada verticalmente na terra que forma o túmulo. A parte visible desta pedra ten unhas dimensións de 100 x 70 centímetros. No interior do cono atópase tamén unha segunda pedra parcialmente soterrada e da que só é visible actualmente unha pequena parte. Hai dispersas polo cono de violación outras pedras menores (Fig.7).

O túmulo que presentamos pertence ó grupo de túmulos do Barbanza que CRIADO denomina “mámoas”¹⁰, túmulos con dimensións comprendidas entre 15 e 20 centímetros de diámetro e 1-2 metros de altura, diferenciándoos dos túmulos que chama “tipo Pedra da Xesta” que terían medidas comprendidas entre 6’5 e 10 metros de diámetro (e en todo caso sempre inferior a 10 metros) e alturas de 30 a 80 centímetros.

En canto á súa inserción na paisaxe, simplemente cabe sinalar que esta non presenta ningún rasgo fora do habitual neste tipo de monumentos. Estes rasgos foron perfectamente establecidos tanto para o seu entorno mais inmediato¹¹ como para o conxunto do noroeste peninsular¹², e mesmo para outras áreas atlánticas con manifestacións semellantes.

CONCLUSIÓNS

1.- O material que presentamos neste traballo é froito das saídas ó campo realizadas por dúas persoas durante un período curto de tempo e sen planificación previa. A localización nesas condicións deste conxunto de gravados tan variado e numeroso permite supoñer que unha pescuda planificada e sistemática, realizada cun número maior de persoas e co necesario apoio técnico, permitiría localizar outras moitas estacións rupestres que sen dúbida existen nos montes do Son e dos outros concellos deste sector do Barbanza (Pobra do Caramiñal e Riveira).

2.- Ata hai pouco viña considerándose que as representacións animalísticas do rupestre galego aparecían predominantemente en zonas situadas na metade Sur de Galicia, sendo excepcionais en sectores mais septentrionais¹³. Desde hai algún tempo, coa aparición de petroglifos con representacións de animais en Rianxo, Boiro e Muros, esta idea atópase en proceso de revisión. Nos últimos anos fóronse publicando novos petroglifos con representacións de animais tamén dentro do territorio de Porto do Son, como nos casos de Laxe da Sartaña, Pozos da Garda, Monte da Gurita, Baroña, etc. Coa incorporación dos novos petroglifos con representacións de animais que hoxe presentamos, a península do Barbanza aparece como unha comarca rica neste tipo de representacións, modificándose de xeito substancial o mapa da súa distribución.

3.- Tódalas representacións de animais que presentamos corresponden ó tipo que vimos denominando “de dous trazos” (Tipo I da clasificación de DE LA PEÑA SANTOS e VAZQUEZ VARELA)¹⁴, representacións moi estáticas e esquematizadas. Este é o modelo

10 CRIADO BOADO, F. et alii (1986) Pax. 92.

11 CRIADO BOADO, F. et alii: Op. Cit. (1986).

12 Vid. RODRÍGUEZ CASAL, A.A. (1997). Páxs 452 e ss.

13 Vid. PEÑA SANTOS e VAZQUEZ VARELA (1996). Pax.43.

14 Op. Cit. Supra. Páxs. 39 e 41.

predominante na comarca, coa excepción das representacións da “Laxe das Cabras” (Riveira), os gravados desaparecidos de Axeitos, e as do “Petroglifo de Cubeliño” (Boiro).

4.- Tódolos petroglifos que presentamos teñen en común unha mesma orientación aproximada que pode variar entre a orientación Sur e a Oeste. Non atopamos ningún caso de petroglifo orientado cara o Leste ou Norte. Na nosa opinión a selección das rochas base realizouse buscando as mellores condicións de iluminación natural que fixeran máis visibles os motivos gravados.

5.- Podería existir tamén unha certa relación entre a presenza destes petroglifos, nomeadamente de algúns dos que conteñen representacións de animais, e a proximidade de camiños ou pasos naturais que atravesan esta zona de complexa orografía. Neste sentido coidamos que as hipóteses formuladas polos profesores CRIADO, FÁBREGAS e BRADLEY¹⁵ poden resultar esclarecedoras.

6.- No conxunto dos petroglifos galegos os motivos máis abundantes son as coviñas, seguidas polas combinacións circulares e polos cérvidos¹⁶, pero no caso dos gravados analizados neste traballo a proporción aparece case invertida, sendo os motivos máis abundantes os zoomorfos (presentes en 7 conxuntos), seguidos polos gravados que datamos en época histórica (6 conxuntos) e, finalmente polas combinacións circulares máis ou menos complexas (4 estacións), que en dous casos aparecen combinadas con coviñas de diversos tamaños.

6.- Chama a atención a extraordinaria abundancia de petroglifos cruciformes existente no val do Rego do Cural de Baixo, ó Leste do lugar de Esparrelle (Grupo 3). Na nosa opinión este tipo de motivos poderían estar relacionados coa actividade dos canteiros, unha actividade tradicional no territorio de Porto do Son, polo que corresponderían a épocas históricas relativamente recentes. De calquera xeito queremos insistir na importancia de coñecer, estudar e catalogar este tipo de petroglifos, como xa apuntamos en traballos anteriores¹⁷

7.- Os gravados que presentamos atópanse en xeral en mal estado de conservación por causas naturais ou pola acción humana. Dado o interese que na nosa opinión teñen algúns dos gravados, cómpre adoptar por parte das institucións medidas protectoras (cercado, sinalización, etc.) e de posta en valor deste patrimonio, sen esquecer a que sería, na nosa opinión, a mellor protección posible: o desenvolvemento de políticas de formación, divulgación, etc. entre a poboación, tanto a nivel local como no conxunto de Galicia. Neste senso cómpre destacar a política que está a levar a cabo nos últimos anos o concello de Porto do Son coa divulgación do seu patrimonio mediante conferencias, exposicións, publicacións e visitas guiadas ós principais xacementos do concello.

8.- En relación coa mamoa que publicamos, coidamos que resulta de interese por diversos motivos á marxe dos seus valores intrínsecos, xa que ven completar o coñecemento do megalitismo dunha comarca especialmente rica en exemplos arquitectónicos deste periodo ó mesmo tempo que aparece como un fito neste sector da vertente norte da Serra do Barbanza que ven establecer unha continuidade espacial entre núcleos megalíticos que ata o momento aparecían illados nesta mesma zona (nucleos de Moldes e Oleiros ó sur e Montemuiño e Raña ó norte).

15 BRADLEY, R., CRIADO BOADO, F. e FÁBREGAS VALCARCE, R. (1993/1994) e (1995).

16 VÁZQUEZ VARELA, J.M. (1982). Páxs. 16 e seguintes.

17 Vid. GUITIÁN CASTROMIL, J. E GUITIÁN RIVERA, X.: “Un petroglifo de época histórica...”. Páx. 47.

BIBLIOGRAFÍA

- BRADLEY, R., CRIADO BOADO, F., FÁBREGAS VALCARCE, R.: “Petroglifos en el paisaje: nuevas perspectivas sobre el Arte Rupestre gallego” en “*Minius*”, Nº II-III, 1993-1994. Páxs. 17-28.
- BRADLEY, R., CRIADO BOADO, F. e FÁBREGAS VALCARCE, R.: “Rock art and the prehistoric landscape of Galicia: the results of field survey 1992-1994” en “*Proceedings of the Prehistoric Society*”, Nº 61, 1995. Páxs. 347-370.
- CRIADO, F.; AIRA, M^a.J.; DÍAZ-FIERROS, F.: La construcción del paisaje: megalitismo y ecología. Sierra de Barbanza. Xunta de Galicia: Santiago, 1986
- GUITIÁN CASTROMIL, J. e GUITIÁN RIVERA, X.: “Unha nova estación rupestre ó aire libre en Baroña. Porto do Son (A Coruña).” En “*Anuario Brigantino*”, Nº22, 1999. Páxs. 35-40.
- GUITIÁN CASTROMIL, J. e GUITIÁN RIVERA, X.: “Un petroglifo de época histórica: o conxunto inédito de Gourís. Porto do Son (A Coruña).” En “*Anuario Brigantino*”, Nº22, 1999, Páxs.41-48.
- LOPEZ CUEVILLAS, F.; BOUZA BREY, F.: Prehistoria e folklore da Barbanza. En “*Nós*”, A Coruña, 1927
- MARIÑO DEL RÍO, M.: Os petroglifos de Porto do Son. Concello de Porto do Son: Porto do Son, 2000
- MONTEAGUDO GARCÍA, L.: “La religiosidad *callaica*: estela funeraria romana de Mazarelas (Oza dos Ríos, A Coruña), cultos astrales, pricilianismo y ou teiros.” En “*Anuario Brigantino*”, Nº 19 (1996) Pax. 11-118.
- PEÑA SANTOS, A. de la; REY GARCÍA, J.M.: “El espacio de la representación. El arte rupestre galaico desde una perspectiva territorial”. En “*Pontevedra. Revista de Estudios Provinciais*”. Nº 10 (1993). Páxs. 11-50
- PEÑA SANTOS, A. de la; VAZQUEZ VARELA, J.M.: Los petroglifos gallegos. Eds. do Castro: Sada, 1996 (3^a ed.)
- RODRÍGUEZ CASAL, A.A.: “Neolitización e megalitismo en Galicia” En Actas do Coloquio Internacional “O neolítico atlántico e as orixes do megalitismo” Ed. Consello da Cultura Galega. Santiago, 1997. Páxs. 447-462.
- SANTOS ESTÉVEZ, M.: “A arte rupestre e a construción dos territorios na idade do bronce en Galicia”. En “*Gallaecia*”, Nº 18 (1999). Páxs. 103-118.
- SOBRINO BUHÍGAS, R.: Corpus Petroglyphorum Gallaeciae. Seminario de Estudos Galegos: Compostela, 1935.
- VÁZQUEZ ROZAS, R.: “Estudio estilístico de los petroglifos del valle del Lérez y de la ría de Pontevedra”. En “*Brigantium*”, Nº 8 (1993-1994) Páxs. 69-83.
- VÁZQUEZ VARELA, J.M.: “Arte Prehistórico” en V.V.A.A.: Historia del Arte Gallego. Ed. Alhambra. Madrid, 1982. Páxs. 3-52.